

Бойчук І. Передумови виникнення та становлення системи підготовки фармацевтів в Україні / І. Д. Бойчук // Педагогіка і психологія професійної освіти : [наук.-метод. журнал]. – Львів, 2007. – № 4. – С. 186–196.

УДК 377 (091): 615.1

І. Д. Бойчук,
здобувач кафедри педагогіки
(Житомирський державний університет ім. Івана Франка)
заступник директора з навчальної роботи
(Житомирський базовий фармацевтичний
коледж ім. Г.С. Протасевича)

Передумови виникнення та становлення системи підготовки фармацевтів в Україні

У статті проводиться ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи підготовки фармацевтів в Україні.

Фармацевтична галузь є однією з тих, які найбільш динамічно розвиваються за складних умов сьогодення, чому значною мірою сприяє і розвиток фармацевтичної науки та навчальних закладів, де готують фахівців саме для цієї галузі. Система підготовки фармацевтичних кадрів в поєднанні із системою їх використання повинна виконувати функції із забезпечення населення ефективними та безпечними ліками, створювати та розвивати виробництво вітчизняних лікарських засобів, контролювати їх якість, забезпечувати організаційно-методичне супроводження фармацевтичного бізнесу, розвивати сучасну систему підготовки фармацевтичних кадрів відповідно до потреб надання якісного медикаментозного забезпечення населення.

В сучасних умовах входження України в загальноєвропейське життя на правах самостійної держави для кардинального оновлення освіти необхідно враховувати не лише реалії та перспективи соціально-економічного розвитку країни, освітній досвід розвинутих держав, а й власний історичний шлях. Саме багатогранний аналіз накопиченого досвіду за довгі роки історичного розвитку фармацевтичної освіти може бути в деякій мірі визначальним в окресленні перспектив та тенденцій її подальшого розвитку.

Однак питання передумов виникнення та становлення системи професійної підготовки фармацевтів є маловивченим та недостатньо висвітленим, тому в даній статті ми спробуємо розглянути ці аспекти.

Деякі історичні аспекти професійної освіти взагалі відображені в працях Я. Звігальського, А. Зільберштейна, М. Іванова та інших.

Дослідженням розвитку та становлення фармацевтичної освіти саме в Україні у XVI- XIX століттях присвячені роботи М. Бородія, П. Духіна, Б. Зіменковського, Н. Сингалевича, А. Тортигуника, І. Шапіро та інших.

Історичні аспекти розвитку фармацевтичної освіти у 90-х роках XX та на початку XXI століть досліджували Д. Волох, В. Черних, Л. Кайдалова, В. Голочко та інші.

Фармація – комплекс наук та практичних знань, що включають питання пошуку, добування, дослідження, зберігання та відпуску лікарських та лікувально-профілактичних засобів.

Походження терміну „фармація” відноситься до глибокої давнини. Під зображенням обожненого лікаря древнього Єгипту Тота був знайдений надпис: фар-ма-ки, що означало той, що дарує зцілення. Греки, які вчилися у єгиптян мистецтву лікування, утворили з цього кореня свій термін – „фармакон”, що означало ліки, отрута. В елліністичному світі і в древньому Римі різні спеціалісти лікарської справи позначались

термінами, які мали в своєму слові корінь „фарма”. Знавці лікарської справи відомі дуже давно, але фармація, як наука була частиною медицини, і видатними діячами лікознавства були лікарі, які об’єднували у своїй діяльності не тільки всі галузі медицини, але й природознавство, і філософію (Гіппократ, Гален, Авіценна, Разес, Парацельс та інші). Виготовлення і удосконалення фармацевтичних препаратів зосереджувалось в аптечних лабораторіях, які стали колискою фармацевтичної науки. Аптеки поступово стають центрами науки. Остаточне виділення фармації як окремої галузі відбулось у XVIII ст.

Зупинимось детальніше на основних етапах розвитку фармацевтичної освіти саме в Росії та Україні.

Слов’янські племена, що утворили понад 1000 років тому державу Київська Русь, емпіричним шляхом нагромадили різноманітну інформацію, яку вміло використовували в різних сферах життя. Щодо медицини, то у ранніх слов’ян вона розвивалася під впливом античного світу, але накопичені знання народної медицини на Русі користувались визнанням широких верств населення. Походження і початкове значення цілого ряду слів із староруської медичної термінології ще не втратили свого значення і в наші часи.

Однак аптек у Київській Русі, на відміну від країн тогочасної Західної Європи (XII ст.), ще не було. У Давній Русі не існувало розподілу професійних обов’язків між лікарями та аптекарями. Подальшого розвитку фармацевтичної науки і освіти в давньоруській державі у XIII столітті в період феодалної роздробленості не було. Постійні збройні сутички між князями за землі та навала монголо-татар перервали зв’язки з Візантією, південними та західними державами і, відповідно, не сприяли розвитку ані науки, ані медицини. Найменше постраждали від завойовників західні руські землі – Волинь і Галичина, тож там була змога примножувати та розвивати лікувальні традиції Київської Русі.

Історія медичного забезпечення Галицького краю сягає у XIII століття – час, коли заснувалося і розвивалося місто Львів. У 1490 році у Львові розпочинає свою справу лікар і аптекар Олександр, який відкриває офіційну публічну аптеку для загального користування. У 1578 році у Луцьку з’явилася приватна аптека. Але Волинь і Галичина все більше відчуває недостатній рівень забезпеченості суспільства людьми, обізнаними в медицині. І у 1409 році професор Ян Існер в Кракові заснував бурсу, в яку було велено приймати бідних, але здібних студентів литовського і русинського походження для навчання їх медичній та аптекарській справі. У 1512 році з економічних і правових причин у Львові утворився цех цирульників, який фахово об’єднав людей, котрі хотіли навчатися медичної справи та займатися практичною медициною. В учні брали з 12-річного віку. Навчання тривало три роки. Попрацювавши три роки після закінчення учнівства, „молодик” мав право клопотати перед цехом про дозвіл випробувати себе на майстра. Отримавши його, він мав право виготовляти мазі, пластирі, порошки, а також вміти ремонтувати ножиці тощо.

У 1594 році неподалік від Львова засновується Замойська академія, яка готувала докторів права, філософії та медицини. В академії працював доктор медицини, професор Еразм Сикст, який вписав свою сторінку в історію медицини та фармації.

Отже, XVII століття було ознаменоване розвитком галицької медицини та фармації. На той час у Львові вже діяло 15 аптек [8].

На відміну від інших галузей природознавства і техніки, в сфері фармації у середні віки в Україні, як і в Росії, спеціальних фармацевтичних навчальних закладів ще не було. В аптечній справі зберігався пережиток середньовічного цехового укладу. В аптеку зараховувались учнями молоді люди з чотирикласною освітою (рівень дев’ятирічної освіти у сучасній школі). Після трирічного стажу аптекарський учень складав іспит на звання аптекарського помічника.

Першим осередком фармацевтичної освіти у Росії був Аптекарський приказ, де готували лікарів, підлікарів, лікарських і аптекарських учнів.

У 1736 році видано дозвіл на призначення в аптекарські учні дітей із сімей різних верств населення, що знаходились в підпорядкуванні медичної канцелярії. Без перебільшення можна сказати, що цей закон відкрив доступ до сану фармацевтів усім верствам населення.

Указом Сенату від 1 лютого 1754 року оговорювалось, що аптекарі і лікарі, і люди подібних чинів, навіть іноземці, які навчалися в Росії за казенний рахунок, одержували під час навчання платню і інші довольства, обов'язково залишалися в цих званнях весь час перебування в Росії. Крім того, Синод закликав вихованців духовних семінарій вчитись на фармацевтів. Потреба у фармацевтах відчувалася все більше, їх становище вважалось забезпеченим за тогочасними мірками.

Сенат же зі свого боку указом від 18 липня 1756 року постановив: щоб невчені в медичній практиці, незасвідчені і не удостоєні медичною канцелярією всякого чину люди „под жестоким штрафом и телесными наказаниями лечить никого не дерзали, да и болящие к себе таковых, под жестоким штрафом, не призывали, также, чтобы нигде, кроме аптек, не делались и не продавались никакие медикаменты. Пластыри и прочее, а чтобы покупались из одних аптек по докторским и лекарским рецептам».

З появою шпиталів навчання проводилось в аптеках, які знаходились при шпиталях. У 1784 році було дозволено аптечним учням вступати для удосконалення в науках до Петербурзької медико-хірургічної школи, і атестати цієї школи було прирівнено до атестатів, виданих у шпиталях. Навчання фармацевтів проводилось також на аптекарськихгородах. З появою приватних аптек навчання учнів почали проводити і там [2].

Подальша підготовка фармацевтичних кадрів якнайтісніше пов'язана з медичною освітою. Так, в Московському університеті з початку його організації запроваджується викладання фармації, а при Медико-хірургічній академії у 1808 році відкривається спеціальне фармацевтичне відділення для підготовки провізорів з п'ятирічним строком навчання. До початку XIX століття було впорядковане присвоєння фармацевтичних звань. На цей час існувало три ступені: „гезель” (пізніше він називався „аптекарський помічник”), „провізор” і „аптекар”. Іспит на звання „гезеля” (помічника провізора) дозволялося проводити при губернських лікарських управліннях по питаннях, що їх надсилали з Медико-хірургічної академії, від якої фармацевти одержували свідоцтва на відповідні звання.

31 березня 1816 року були видані положення „О правилах при испытании фармацевтиков”, в яких зазначалося, що лікарські управління мають право проводити іспити лише на звання „гезеля”. Після трьох років практичної роботи „гезелі” вже могли здавати іспити на звання „провізора”, а ще через рік – на звання „аптекаря”. При складанні іспитів необхідно було, крім російської і латинської, скласти іспити ще з двох іноземних мов [5, с. 249].

Ідея про відкриття університету в Україні виникла ще у другій половині XVIII століття – її висловлював у своїх творах і бесідах про користь освіти український філософ Григорій Савич Сковорода.

На той час Харків мав певні переваги для створення українського вищого навчального закладу. Він розташовувався на перетині великих торгових шляхів, у ньому проводилися чотири рази на рік ярмарки. З 1765 року Харків став адміністративно-політичним центром Слобідсько-української губернії. З 1726 року у Харкові працював колегіум, з 1768 – училище, які могли стати джерелом студентських кадрів майбутнього університету.

Згідно зі статутом Харківського університету 1804 року, було затверджено чотири відділення в тому числі і медичне, яке передбачало в своєму складі кафедру лікарського речовинослів'я, фармації і лікарської словесності [7, с.92-93].

У 1816 році був створений Одеський університет. У 1820 – відкрилась гімназія вищих наук у Ніжині, а у 1835 році почав працювати університет у Києві. В архіві

медичного факультету Київського університету зберігаються „Правила медичного факультета університета Святого Володимира о фармацевтических курсах” і положення „Об экзаменах фармацевтических”.

У 1838 році було видано нові положення про іспити на фармацевтичні звання: за ними було встановлено загальноосвітній ценз чотирьох класів гімназії для аптекарських учнів. Тільки після трирічної практичної роботи в аптеці, при позитивній характеристиці аптекаря, аптекарський учень допускався до іспиту на звання аптекарського помічника. Аптекарські учні, крім іспитів з теоретичних дисциплін повинні були готувати кілька складних фармацевтичних препаратів. Іспити могли провадитись тільки при університеті або при Медико-хірургічній академії.

У 1845 році було видано нові правила іспитів для фармацевтів і встановлено три фармацевтичних звання: „аптекарський помічник”, „провізор” і „магістр фармації”. Згадані правила були встановлені за лікарським статутом, вони функціонували без змін до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Після трьох років служби в аптеці аптекарський учень екзамнувався при університеті і отримував звання аптекарського помічника. Після трирічного практичного стажу в аптеці аптекарський помічник допускався на дворічні провізорські курси при медичних факультетах університетів і, після того, як здавав спеціальний державний іспит, отримував звання провізора [5, с. 247].

В Україні фармацевти могли екзамнуватися при університетах міст Києва, Харкова, Одеси. В цих університетах, як і в інших вищих учбових закладах царської Росії, викладання на провізорських курсах не було уніфіковане. Викладання на фармацевтичних курсах при медичних факультетах носило обмежений характер. Строк навчання в Київському і Харківському університетах був два роки, а в Одесі, через настійну вимогу професора М.Б.Блауберга - три роки.

З моменту відкриття Харківського університету було обладнано хімічну лабораторію. З 1812 по 1847 рік при ній функціонувала фармацевтична лабораторія. Після трирічної роботи в аптеці учень міг скласти при медичному факультеті одного з університетів іспити на звання аптекарського помічника. Отримавши його, аптекарський помічник міг бути завідувачем невеликих аптек в сільській місцевості або працювати на другорядних посадах в інших аптеках. Жінки на фармацевтичне відділення не приймалися. Неодноразові спроби відкрити жіночі фармацевтичні курси при Жіночому медичному університеті не мали успіху [7, с. 96-98].

Проте інституалізація вищої фармацевтичної освіти йшла важко та суперечливо. Обговорення питання про реформу фармацевтичної освіти розпочалось на I фармацевтичному з'їзді у 1864 році. Потім незмінно говорили про це на фармацевтичних з'їздах (1889 і 1899 роки), на пироговських з'їздах (починаючи з 1902 року), на III з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти та багатьох інших. І все ж далі розмов справа не просувалась, бо існуюча система освіти відповідала інтересам приватних власників аптек, давала їм змогу користуватися дешевою працею учнів-помічників.

У 1875 році видатний знавець аптечної справи Філіп Фебус підкреслював необхідність удосконалення фармацевтичної освіти, підйому значущості фармації у суспільстві [9, с. 129-131].

Наприкінці XIX століття актуальною проблемою було питання допуску жінок до фармацевтичної освіти. І це питання не було вирішено аж до 20-х років XX століття.

Окрім цього, всі інші розділи фармації (промисловість, культура лікарських рослин тощо) не мали достатнього розвитку з причин гальмування реформи освіти. Саме нестача фармацевтичних кадрів і погана організація їх підготовки були основними причинами відставання аптечної справи в дореволюційній Росії. У країні не було жодного спеціального навчального закладу.

У 1914 році в Росії працювало 10 500 фармацевтів, з них тільки 3150 мали вищу освіту.

Після Жовтневої революції в державі докорінно змінилась недосконала система підготовки фахівців шляхом заборони приймання до аптек аптекарських учнів та відкриття вищих та середніх навчальних закладів.

У 1919 році у Харкові було відкрито шестимісячні короткотривалі курси для підготовки підсобного аптечного персоналу. У 1920 році за ініціативою Профобра (профессиональное образование) і аптечної секції профспілки в місті Дніпропетровську було організовано шестимісячні курси для практичних робітників аптек. Починаючи з 1920 року, фармацевтичні кадри почали готувати на курсах і в дворічних фармацевтичних школах. А в 1921 році Нарком здоров'я і Наркомпрос РСФСР видали постанову про скасування курсів провізорів і іспитів на звання аптекарських учнів [4].

На першому етапі проведення реформи вищої медичної освіти в Україні було визнано недоцільним підготовку фармацевтичних кадрів при медичних факультетах університетів. Найбільш придатним типом медичного вузу влада обрала фаховий інститут. Вже у 1920 році розпочалося створення інститутів у Харкові, Одесі та Катеринославі.

У вирішенні питання про шляхи розвитку фармацевтичної освіти не було єдності. Професори і магістри дореволюційної школи України наполягали на підготовці спеціалістів єдиного типу з вищою освітою. Керівники ж союзу аптечних працівників дотримувались іншої точки зору: створити єдину фармацевтичну освіту з обмеженою програмою і не готувати спеціалістів з вищою освітою. Така ж різноголосиця існувала і в питанні про тривалість навчання і висувались проекти чотирирічного технікуму, трирічної і дворічної школи. До 1936 року фармацевтична освіта не мала необхідного розвитку.

У гострих дискусіях відстоювалась назва вищої школи як фармацевтичної, а не хіміко-фармацевтичної. У результаті було прийнято компромісне рішення – створити дворічну школу з шістьма триместрами, але оговорювалось, що вона є „першим ступенем фармацевтичної освіти”. Це залишало питання про створення вищої фармацевтичної школи відкритим.

Про доцільність виокремлення фармацевтичної науки та освіти йшлося на першій всесоюзній нараді з фармосвіти, де було визначено принципи та основи фармацевтичної освіти та її перспективи, зокрема відзначалось, що:

- для забезпечення фармацевтичної справи повинна існувати окрема мережа середніх та вищих навчальних закладів, ті які існують в деяких ВТУЗах фармацевтичні цикли, не можуть дати належної фармацевтичної підготовки;

- середня та вища фармацевтичні школи - ступені єдиної системи фармосвіти і тому програми повинні бути узгодженими;

- з метою взаємної підтримки, наукових досліджень та розробки нових методів виробництва фармшколи повинні бути тісніше пов'язані з фармацевтичними лабораторіями, заводами, аптечними підприємствами;

- у зв'язку з повною єдністю задач, які стоять перед фармацевтичною галуззю на всій території Союзу та з метою усунення розбіжностей у кваліфікаціях, правах та обов'язках фармпрацівників, система фармосвіти повинна бути єдиною на всій території СРСР [1].

Саме ці принципи заклали концептуальну основу для подальшого становлення та розвитку фармацевтичної освіти.

Щоб уявити систему фармацевтичної освіти, яка була в Україні з моменту організації Наркомату організації охорони здоров'я аж до уніфікації по всьому Радянському Союзу, вкажемо на основні особливості загальної системи української освіти, яка існувала до 1930 року. Система освіти ґрунтувалась на таких формах:

- а) семирічна трудова школа соціального виховання до 15-річного віку;

- б) на базі семирічної освіти – масова професійна школа для слухачів віком від 15 до 18 років з трирічним строком навчання (завданням профшколи була підготовка робітника для відповідної галузі народного господарства, який за певним завданням і при

відповідному керівництві міг би виконувати ті чи інші технічні функції в даному виробництві);

в) вища професійна освіта для 17-18-річних юнаків та дівчат.

До вищих навчальних закладів входили:

технікуми (училища) для підготовки кваліфікованого спеціаліста вузької галузі народного господарства;

інститути – для підготовки спеціаліста-організатора, який планує і керує певною галуззю господарства.

Ось ті вихідні положення, на базі яких треба було побудувати нормальну систему підготовки фармацевтичних кадрів в Україні. Природно виникло питання про роль і кваліфікацію фармацевта в умовах будівництва нової системи охорони здоров'я.

Виходячи з таких установок, українська система фармацевтичної освіти відкинула пропозиції про організацію профшкіл для підготовки фармацевта і приступила до організації двох типів фармацевтичних вузів:

а) фармацевтичний технікум (училище);

б) фармацевтичний інститут.

Задача технікуму (училища) – випускати кваліфікованих аптечних працівників, підготовлених до всіх видів роботи в аптеці; задача інституту – підготовка висококваліфікованих спеціалістів – організаторів аптечної справи та промисловості. Тривалість навчання у фармацевтичному технікумі – три роки з наступним річним практичним стажем в аптеці. Тривалість навчання в інституті – чотири роки з ухілами на останньому курсі [6, с. 110].

Динаміка установ фармацевтичних технікумів УРСР з 1921 по 1926 рік така:

1921 р. – 2 фармтехнікуми – 303 учні;

1922 р. – 4 фармтехнікуми – 504 учні;

1923 р. – 3 фармтехнікуми – 844 учні;

1924 р. – 3 фармтехнікуми – 661 учень;

1925 р. – 3 фармтехнікуми – 988 учнів [5, с. 270].

Зрозуміло, що сітка фармацевтичних технікумів і кількість учнів у них поширювалась відповідно до сітки аптек на Україні.

Історія підготовки фармацевтичних кадрів у Житомирі бере свій початок з 1921 року. Це підтверджує звіт Волинського губздороввідділу з медичної освіти за 1921 рік. У 1921-1922 році в Житомирі були проведені шестимісячні курси аптечних асистентів для 50 осіб [Довідка].

У матеріалах наради представників губздороввідділу читаємо: „Вироблено оперативний план на 1922 рік, за яким намічено відкриття в Житомирі фармацевтичної школи, яка повинна бути об'єднана разом зі школами медичних сестер та акушерок в єдину середню медичну школу зі спеціальними відділеннями. Мета школи – підготовка медичних працівників середньої кваліфікації”.

З 1932 по 1936 рік при Житомирському медичному училищі було заочне чотирирічне фармацевтичне відділення на базі семирічної школи з обсягом прийому 30 осіб.

На основі рішення комісії ЦВК УРСР № 14 у 1938 році в Житомирі створена трирічна фармацевтична школа, до якої було зараховано 60 осіб. У 1941 році відбувся перший випуск помічників провізорів фармацевтичної школи. Так почалась історія єдиного в Україні спеціалізованого навчального закладу відповідного рівня - Житомирського базового фармацевтичного коледжу ім Г.С.Протасевича [3].

Сьогодні в Україні підготовку молодших спеціалістів та бакалаврів - фармацевтів забезпечують: Житомирський базовий фармацевтичний коледж ім. Г.С.Протасевича, коледж Національного фармацевтичного університету та 21 медичний коледж, які мають фармацевтичні відділення. Підготовку спеціалістів-провізорів та магістрів фармації

забезпечують 18 навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, провідним серед яких є Національний фармацевтичний університет (м. Харків).

Таким чином, на основі ретроспективного аналізу системи підготовки фармацевтичних кадрів в Україні (вивчення державних та навчально-програмних і нормативних документів, статистичних матеріалів, літературних джерел) можна визначити такі основні передумови виникнення системи фармацевтичної освіти:

1. Виокремлення в медицині аптекарської справи, особливо активний її розвиток на Галичині та Волині у XIV- XVII ст.

2. Створення на території України університетів, які мали медичні факультети з кафедрами фармацевтичного спрямування: Замойська академія (1594 р.), Київський університет (1835 р.), Харківський університет (1804 р.) та функціонування в ньому фармацевтичної лабораторії (1812 – 1847р.р.).

3. Становлення фармацевтичної науки як окремої галузі в системі медичних наук та визнання недоцільності підготовки фармацевтичних кадрів при медичних факультетах університетів (початок XX ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аржанов Н.П. Попытки реформы фармацевтического образования в России начала века / Провизор. 1997, № 23. – С. 20 - 21.
2. Бородій М.К. До історії аптечної справи на Україні в другій половині XVIII сторіччя/ Фармац. журн. 1980, № 2. – С. 70 – 77.
3. Довідка. Про історію Житомирського фармацевтичного училища ім. Г.С. Протасевича. – ДАЖО, ф-. 713; оп. 1; спр. 5. – 1989.
4. Зіменковський Б.С. Сучасні актуальні питання історії медицини та фармації в Україні / Фармац. журн. 1994, № 4. – С. 90 – 92.
5. Історія фармації України / Р.В. Богатирьова, Ю.П. Спіженко, В.П. Черних та ін. – Х.: Прапор, Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
6. Сятиня М.Л. Фармацевтична справа в Україні: минуле, сьогодення, день прийдешній. – К.: 1998. – 335 с.
7. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет (1805-1955). – Х.: изд-во ХГУ; 1955. – 382 с.
8. Шапиро И.Я. Замойская академия и ее роль в развитии медицинского образования на западноукраинских землях (XVI – XVII вв.) / к истории медицины в Украине: Сборник научных трудов/ Под ред. И.Я. Шапиро. – Львов, 1961. – С. 261 – 278.
9. Филипп Фебус. Къ вопросу о современномъ положеніи фармації. Для государственныхъ людей, врачей и аптекарей. – Типографія Э.А. Вильде, 1875. – 216 с.

Бойчук И.Д. Предпосылки возникновения и становления системы подготовки фармацевтов в Украине.

В статье проводится ретроспективный анализ становления и развития системы подготовки фармацевтов в Украине.

Boychuk I.D. Emergence and Formation Preconditions for Pharmacist Training System in Ukraine.

The paper gives the retrospective analysis of the pharmacist training system development in Ukraine.

